

प्रकरण - 5 वे

'बाइदेवनासांच्या वाङ्.मयाचे विशेष '

पृष्ठ क्र. 46 ते 50

* प्र क र ण - 5 वे *

बाइदेवबासांच्या वाङ्.मयाचे विशेष

प्राचीन मराठी पर्यायाने महानुभाव वाङ्.मयात मानाचे स्थान पटकविणारे असे बाइदेवांचे वाङ्.मय खरोखरच वाङ्.मयीन सौंदर्याने बहरलेले आहे. कमालीचे विरक्त व श्रीचक्रधरांचे अनन्यभक्त बाइदेवबास आपले लेखन अंतरीच्या तळमळीतून करताना दिसतात. पंथाच्या नित्यदिनीलीळांत/नित्याच्या पाठात त्यांच्या 'प्रसादसेवा', 'मूर्तिज्ञान' व 'नामाचे दहा ठाय' या रचना अंतर्भूत झालेल्या आहेत. या चारही रचनांमधून बाइदेवांचा अंतरीचा जिव्हाळा, पंथावर असणारी निष्ठा लक्षात येते.

कमालीचे हुबेहुब वर्णन करण्याची त्यांची कला मूर्तिज्ञानातून साकार होते. चक्षूसमोर प्रसंग निर्माण करण्याची क्षमता 'पूजावसरा' तून समजते. निर्जिव मठ ते आपल्या शब्दशिल्पातून साकार करतात. प्रसादवस्तूंना चैतन्य प्राप्त करून देण्यातली त्यांची कलाचतुरता ध्यानात येते. नामाच्या दहा ठायांना अमरत्व मिळवून देताना त्यांनी दिलेले दाखले अतिशय मार्मिक नेमके आहेत. त्यात कुठेही पांडित्यपणाचा बडेजाव नाही. भाषेचा अकृत्रिमता नाही. ती बोजड नाही. सहजसुंदर व मनवेधक शब्दशिल्पातून कोरलेले त्यांचे साहित्य खरोखरच उच्च प्रतीचे आहे. बाइदेवांच्या बालपणापासूनच चक्रधर सन्निधान असल्याने त्यांचा जीवनविषयक दृष्टीकोन म्हणजे गुरुवरील त्यांची निष्ठाच दिसून येते. या निष्ठेला शब्दरूप देऊन आपले साहित्यलेखन बाइदेवांनी श्रीचक्रधरांना समर्पित केलेले आहे.

कमलपत्रावरील दवबिंदूप्रमाणे बाइदेवबासांचा भवानुभव नाजूक असल्याने त्यांची ग्रंथसंपदा त्यातून तरारली आहे. त्यात भावसत्य, विचारसत्य व कल्पनासत्य याचा सुरेख संगम साधला गेला आहे.

बाइदेवबासांच्या लेखनामधून विलक्षण नाटयमयी भाषा गुंतलेली आहे. या नाटयमयी संवादाच्या झणत्कारामधून श्रीचक्रधरस्वामींचा संपूर्ण जीवनपटच चितारलेला आहे. त्यात कुठेही कृत्रिमतेचा सूर नाही. पाल्हाळ नाही व पांडित्यही नाही. सहृदयतेने आपले वाङ्.मय त्यांनी लिहिलेले आहे. भाषा सरळ जिवंत व प्रवाही आहे.

उदा. "मूर्तिज्ञान" - "अव्यक्ता श्रीमूर्तिधार्या ईश्वराचे ज्ञान ते कैसे : ना : ते ऐसे नव्हे : जे नीर्वेव

नीराकरु असे : तो सावएव साकारु होए:" यामध्ये किती सहजसुंदरता दिसते.

'पूजावसरात' किती सोपी ओघवती शैली दिसते. उदा. भटोबास झोळी काठियेसि घालुनि ठेवीति : गोसव्हीचेया श्रीचरणा लागति : नीधिवासेया हाटा जाति : पूजाद्रव्ये हाठवठीया आणीति : बाइसे : हाती देति : आपण अलंकारु गुंफत बैसले असति."

'नामाचे दहा ठाय' मध्येही सुलभ भाषायोजना आहेच. उदा. "नाम षडतें आकास धरी : केवि : ना : पेहरासंगमी रामाइसांचीए लीळेचेनि न्याये : तेचि केवि : ना :

विविध दृष्टान्ताची समृद्धता ही बाइदेवांच्या लेखनात ओतप्रोत भरलेली आहे.

"तरि : नामे बोधु : केवि : ना : मध्ये बाइदेव लिहितात, "तरि : नामे बोधु : केवि : ना : डोमेग्रामी छिन्नपापी म्हइंभट भटोबासाचीए लीळेचेनि न्याये : तेचि केवि : ना : हस्तीचेनि दृष्टांते : तेचि केवि : ना." नामाचे माहात्म्य सांगताना अनेक दृष्टान्त दिलेले आहेत. नामाने अनुसरण होते, वेधु होतो, विघ्नहरण होते, नाम परमेश्वरप्राप्ती करुन देते हे सांगताना अनेक लीळांचाही समर्पकपणे उपयोग केलेला आहे. उदा. 'तरि : नाम साह्याते करी : तेचि केवि : ना :'" व नामाच्या दहाठाय्याच्या अंतिम भागात तर बाइदेव लिहितात, " ईश्वराची प्रवृत्ती भंगती : नाम आठवीजे : स्मरीजे : ध्याइजे : तेचि या संसारापासोनी मूंचीजे : भणौनि : भटोबासी भणीतले : ऐणे अवतारे जो नुधरे : तो कहींचि नुधरे : ॥"

यामधून बाइदेवांनी शाश्वत सत्य सांगितले आहे. मंगलतेचं माहात्म्य गायिले आहे. मूर्तिज्ञान म्हणजे काय याची व्याख्या बाइदेवनासांच्याच शब्दात पाहिली तर समर्पक व थोडक्यात ते म्हणतात, 'ऐसी ज्ञान शक्ति : विज्ञानशक्ति : वेध वेध शक्ति : बोध - बोध शक्ति : वैखरी परा शक्ति : उभयदश्यंतव : दया - माया : कृपा : कारुण्य : प्रवृत्ती : नीवृत्ति : परबरा बरदानी ऐसा व्यक्त : सर्व शक्तियुक्त : ईश्वर : श्रीचक्रधरु जाणिजे : याते मूर्तिज्ञान बोलिते.:"

यावरुन त्यांच्या वाङ्मयीन लेखनात किती नेमकेपणा, आटोपशीरपणा, कौशल्य होते ते दिसते. तसेच अल्पभाषारमणीत्व, प्रवाही व प्रभावी अशा त्यांच्या भाषेच्या साजशृंगाराने आणि दृष्टान्त व लीळांच्या समर्पक उपयोगाने त्यांचे वाङ्मय संपन्न आहे. त्यातच दुधात साखर किंवा सोन्यास सुगंध म्हणजे

बाइदेवांची श्रीचक्रधरांवरची परमभक्ती होय. या भक्तीपोटी बाइदेवांचे वाङ्.मय चक्रधरमयच झालेले दिसून येते.

त्याच्या साहित्यलेखनावर नजर टाकली तर, श्रीचक्रधरांवरची अनन्यनिष्ठा व त्यांना लाभलेले श्रीचक्रधरांचे सान्निध्य सहजपणे लक्षात येते. चारीही रचनेमध्ये श्रीचक्रधरांच्या लीळांचा किती साक्षेपाने व समर्पकपणे उपयोग केलेला आहे हे स्पष्ट होते. या सर्व लेखनावरून श्रीचक्रधरचरित् बाइदेवच एक करु जाणे असे वाटते. निखळ भक्तीपोटीच त्यांचे लेखन इतके सुंदर वठले आहे. भक्तीला त्यांनी व्यक्तिमत्वच एकप्रकारे प्राप्त करुन दिलेले आहे. त्या भक्तीला प्रणाम करण्यासाठी मन नतमस्तक झाले तर नवल नाही.

तत्त्वज्ञानाची बैठक - बाइदेवबास महानुभावीय तत्त्वज्ञानाचे किती परिपूर्ण होते याची कल्पना 'मूर्तिज्ञाना' च्या प्रारंभीच्या काही भागावरून येते. 'मूर्तिज्ञाना' च्या सुरवातीलाच "अव्यक्ता श्रीमूर्तिधार्या ईश्वराचे ज्ञान ते कैसे : ना : ते ऐसे नव्हे : जे निर्व्व निराकरु असे : ती सावेव साकारु होए : श्रीमूर्तिधार्या होए : श्री : भणीजे : माया : तिण मायेचा वेखू : स्वीकारती : कां पा : जे सर्वज्ञे भणीतले : सृष्टीमध्ये परमेश्वरु : अवतरिति ॥१॥ मनुष्य वेखुधार्ये होति ॥२॥ मायावेखुधार्ये होति ॥३॥ मायापुर धार्ये होती ॥४॥ मायानिमित्त पुरं मायापुरं ॥५॥" असे तत्त्वज्ञान सांगितले आहे.

सगुण साकारत्व मान्य - महानुभावांच्या मते, 'चक्रधर' हा संपूर्ण परमेश्वर अवतार होय. बाइदेवांच्या वाङ्.मयीन कलाकृतीत 'मूर्तिज्ञाना' त त्याचे नखशिखांत वर्णन केलेले आहे. सगुण साकार पूर्णवतार असे श्रीचक्रधर महानुभाव मानत असल्याने त्याचे अतिशय नेमकेपणाने वर्णन रचनेत आलेले आहे. पूर्णवतार हाच ईश्वरावतार महानुभाव मानतात हेच त्या पंथाचे वेगळेपण बाइदेवांच्या ग्रंथसंपदेमध्येसुद्धा आलेले आहे. बाइदेवबासांनी चक्रधरांना अगदी जवळून अवलोकिलेले असल्यामुळे वर्णनात बारीक सारीक तपशीलही आढळतो.

संवादमयी भाषासंभार - बाइदेवांच्या लेखनाची भाषा ओघवती आहे. जिवंतपणा तिच्यात दिसून येतो. प्रवाही असल्यामुळे बोलीभाषेप्रमाणे सहजता धारण करते. संवाद स्वरुपाची भाषा आहे. त्यांच्या लिखाणाला नाटयगुणांची जोड आहे. त्यांनी लिहिलेल्या संवादातून त्यांची चक्रधरांवरील निष्ठाच व्यक्त होत राहते. उदा.

'पूजावसरा' त

"भटोबासा जाडय आले असे : गोसावी : श्रीचरणाचेनि आंगुठेनि वक्षस्थळ दाटिती : भट जागे होति
: श्रीचरण हृदई धरीति : आळंगिती : लल्हाटावरि ठेविती : नमस्करीति : मोमे देति : दुसरा श्रीचरणु मागिती
: हृदई धरीति."

'प्रसादसेवे' त देखील संवादमयी भाषा दिसते. उदा. "गोसावी इंद्रभटासि : खडकुलीए : फुटा
दीधला : तेव्हळि : इंद्रभटाते : भणीतले : इंद्रया हा पुजावसरी काढीजे : पुष्प एक वाइजे : नमस्कारु कीजे
: सकृत कीजे : अती एत्न कीजे : हे देखीले तैसे आठवीजे : या तव : संबंधु : नमस्करीजे :॥"

अशाप्रकारचे अनेक संवाद बाइदेवांच्या वाइ.मयात दृष्टोत्पत्तीस येतात. या संवादाची भाषा अतिशय
सुलभ व सरळ असलेली दिसून येते व वाक्यरचना छोटेश्यानी मात्र अर्थदृष्ट्या महनीय वाटते. संवादमयी
भाषासंभार त्यांच्या वाइ.मयाचे एक वैशिष्ट्यच म्हणावे लागेल.

अनलंकृतता - वरील सर्व उदाहरणावरून तसेच त्यांच्या एकंदर वाइ.मय लेखनात अलंकाराची
समृद्धता नाही. अर्थात् भाषा अनलंकृत आहे. मात्र दरिद्रीपणा तिच्यात नाही. साधेपणा असला तरी त्यात
भारदस्तपणा भरलेला आहे. उपमा, अनन्वय व दृष्टान्त यासारखी सौभाग्यलेणी भाषेने धारण केलेली
आहेत.

'गोसावीयांचे भालप्रदेशी बिंदु बिंदु अति ते मोतियांचे कण जैसे मिरविती या उपमेने भटोबासासि
सुख थोर होए' या दृष्टान्ताने त्यांची भाषा किती सुंदर होती हे दिसते. सुभाषितवजा वाक्यमौक्तिके देखिल
पूजावसरात आढळून येतात.

उदा. जयतु मंगळ मंगळा : परम मंगळरुपा : हे जती ओळगविती : बाईसा : आठ सात्विक प्रकटेति :
हातीचे पालमांडे थरीरीले देखौनि : गोसावी भणति : वानरेया बाइसांचीए हातीचे पालमांडे धरा गा : भटोबास
पालमांडे धरीति".

"मरा मरा पोरे हो तुम्हापरि बर दोरे चांग. जेचि खाति तोचि रोबवोति," अन्य अन्य बार्तेपरि निद्रा
चांग, अन्यवार्ता अरुण्यरुदन 'यासारखी सुभाषितवजा वाक्ये पूजावसरात आहेत.

तत्कालिन बोलीभाषेतील वाक्प्रचारांचा उपयोग ही रचनेमध्ये केलेला आहे. उदा. "नामाचे दहा ठाय"
मध्ये नामे वाजत वारा धरी" नामे पडते आकास धरी ॥ अशा प्रकारची वाक्ये आली आहेत.

वास्तवता - बाइदेवबासांच्या वाङ्.मयामध्ये महानुभाव पंथाची सुत्रे सांगितली असल्यामुळे त्यात वास्तवता आलेली अहे. पंथीयांची दैनंदिनी, चक्रघरांची दैनंदिनी मध्ये वास्तवता आलेली आहे. मात्र इथे वास्तवतेकरता वास्तवता आलेली नसून सहज ओघात ती आल्यामुळे खटकत नाही.

चक्रघरांवरील बाइदेवांची अनन्यभक्ती बाइदेवांच्या सर्व लेखनात ओतप्रोत भरलेली दिसते. प्रसंगाचे वर्णन डोळयासमोर उभे करणे, स्थानांचे तपशिलाने वर्णन देणे, पूजावसरातील चक्रघरांची दैनंदिनी, नामाचे लाभ, श्रेष्ठत्व साधार दृष्टान्तासह सांगणे, प्रसादवस्तूंचा तपशील, प्रसादाचे ठिकाण, प्रसाद प्राप्तीचा प्रसंग व त्या अनुषंगाने एखादी लीळा, प्रसादप्राप्तीचे कारण इत्यादी गोष्टींची उत्तम सांगड बाइदेव आपल्या ग्रंथ रचनेमध्ये घालतात. प्रसादाचा बारीक सारीक तपशील, विविधता त्यामध्ये आहे. 'पूजावसरा' त चरित्रकथन आहे पण पाल्हाळ नाही. नित्य दिवसाचे कथन असूनही त्यात रुक्षता दिसत नाही. बोलके प्रसंग परिणामकारी आणि सूक्ष्मनिरीक्षण शक्तीचा प्रत्यय आणून देणार आहेत. सरसकट निवेदनात्मकता, सरसता, नेत्रगोचरता हे लेखन विशेष प्रामुख्याने 'पूजावसरा' त दिसतात.

उदा. "डोंबेग्रामी ती नि मढ अेकु पूर्वाभिमुख. अेक उत्तराभिमुख, अेकु दक्षिणाभिमुख, तीचे दक्षिणाभिमुखे राजमढी गोसावीयासि अवस्थान" "भट जागे होती. श्रीचरण हृदई धरीति, आलिंगीति लल्हाटावरि ठेवीति नमस्कारिती मोमे देति. दुसरा श्रीचरणु मागति.

"पस्यात पाहारी, गोसावीयासि उपहुड होअे. लोंबता श्रीचरणी आसन होअे इखीति, खाकरिती बाइसे सूजगरे होति साउमी अेति श्रीचरणलागति श्रीचरणी उपाहनौ ओलगवीति."

श्रीचक्रघरांच्या लीळांचा अतिशय सुरेख संक्षेप मूर्तिज्ञानात आढळतो. मूर्तीचे ज्ञान, पाचापुराच्या मूर्तीचे ध्यान, नामस्मरण, वंदन या विशेषांनी बाइदेवांचे लिखाण समृद्ध आहे. भाषेला प्रसादगुणाची देणगी असून अल्पाक्षररमणीत्व, अर्थगर्भत्व, अचूकता, लीळांचा तपशील स्थानांचे बारकावे सांगताना यथातथ्य भूगोल व तत्वज्ञानाची बैठक न सोडणे तसेच भक्तीलाच जणू व्यक्तीमत्त्व प्राप्त करून देणे ही त्यांच्या ग्रंथरचनेची वैशिष्ट्ये प्रामुख्याने आपणास दिसून येतात.